

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.54>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ КОРУПЦІЇ

Кікалішвілі М.В.,*доктор юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінально-правової політики**та кримінального права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3142-942X>*balambon9@gmail.com*

Кікалішвілі М.В. Соціально-психологічні фактори корупції.

У статті розглянуто різні наукові погляди на види соціально-психологічних факторів виникнення корупційної злочинності та корупції загалом. Зазначено, що схильність до вчинення корупційних діянь визначається сукупністю соціальних установок особистості. Виникнення конкретних форм корупції тісно пов'язане із середовищем, що створює сприятливий ґрунт та умови для корупції. У процесі виникнення і розвитку всієї злочинної поведінки, в тому числі і корупційної, беруть участь такі складні психічні процеси, як усвідомлення, внутрішня мотивація, соціалізація, судження і прийняття рішень.

Авторка наголошує, що корупційну поведінку можна розглядати як комплекс перекручених соціальних відносин. Корупція виникає, коли правові норми, системи регулювання і контролю та неформальні соціальні правила сприяють корупційній поведінці або нехтують нею. Серед психологічних факторів корупційної поведінки виокремлюються такі, як розподіл обов'язків, провина, страх покарання, розчарування і бажання домогтися успіху, а також настанови та цінності. Клімат корупції формується і самими громадянами, а саме їхнім зневажливим ставленням до проявів корупції.

У підсумку зазначено, що корупційна поведінка обумовлюється впливом на психіку соціуму - як мікро- так і макросередовища, умовами соціалізації особистості - засвоєнням соціальних норм у процесі навчання, виховання та індивідуально-психологічними властивостями.

Щоб краще зрозуміти соціальну психологію корупції, необхідні дослідження про вплив групової динаміки і взаємодії, соціальної ідентичності, довіри, культури та інших факторів на індивідуальну схильність до корупційних дій.

Також необхідно досліджувати політичні еліти, щоб зрозуміти, як вони сприймають витрати та вигоди корупційних дій, як і чому раціоналізують таку поведінку.

Одним із завдань, що стоять перед науковцями, має бути визначення причин та умов, які

сприяють формуванню в суспільстві лояльного ставлення до корупції. Це, своєю чергою, дасть змогу створити передумови для формування стійкої громадської думки з негативним ставленням до корупції (корупційної стійкості), а також сформувати ефективні механізми сталого зв'язку між органами державної влади та суспільством.

Ключові слова: корупція, корупційна поведінка, девіантна поведінка, жертва, потерпілий, ризик, соціалізація, моральна поведінка, психологічні фактори, конфлікти, соціальні фактори.

Kikalishvili M. Social and psychological factors of corruption.

The article examines various scientific views on the types of socio-psychological factors of corruption crime and corruption in general. It is noted that the propensity to commit corrupt acts is determined by a set of social attitudes of an individual. The emergence of specific forms of corruption is closely related to the environment which creates favorable ground and conditions for corruption. The emergence and development of all criminal behavior, including corruption, involves such complex mental processes as awareness, intrinsic motivation, socialization, judgment and decision-making.

The author emphasizes that corrupt behavior can be viewed as a complex of distorted social relations. Corruption occurs when legal norms, regulatory and control systems, and informal social rules facilitate or neglect corrupt behavior. The psychological factors of corrupt behavior include the division of responsibilities, guilt, fear of punishment, frustration, and the desire to succeed, as well as attitudes and values. The climate of corruption is also shaped by citizens themselves, namely by their dismissive attitude to corruption.

In conclusion, it is noted that corrupt behavior is determined by the impact on the psyche of society - both micro and macro environment, conditions of socialization of the individual - assimilation of social norms in the process of education, upbringing and individual psychological properties.

To better understand the social psychology of corruption, research is needed on the impact of

group dynamics and interaction, social identity, trust, culture, and other factors on individual propensity to engage in corrupt behavior.

It is also necessary to study political elites to understand how they perceive the costs and benefits of corrupt practices and how and why they rationalize such behavior.

One of the tasks facing scientists should be to identify the causes and conditions that contribute to the formation of a loyal attitude to corruption in society. This, in turn, will create preconditions for the formation of a stable public opinion with a negative attitude to corruption (corruption resistance), as well as for the development of effective mechanisms of sustainable communication between public authorities and society.

Key words: corruption, corrupt behavior, deviant behavior, victim, injured, risk, socialization, moral behavior, psychological factors, conflicts, social factors.

Постановка проблеми. Питання про те, що пояснює корумповану поведінку давно досліджується вченими і практиками. Останнім часом воно знову привернуло до себе увагу в політичних і академічних колах, оскільки, незважаючи на зростання і поширення глобального антикорупційного руху, багато корумпованих країн мають незначний прогрес в боротьбі з корупцією.

Величезні кошти направлялися і направляються країнам, в тому числі і Україні, для реалізації різних інституційних заходів зі скорочення корупції, але результати цих зусиль виявилися меншими, ніж очікувалося. Скорочення корупції є нагальним завданням, особливо з урахуванням її негативного впливу на економічне зростання, довіру до уряду, якість надання державних послуг, вплив на навколишнє середовище, іноземні інвестиції та торгівлю, а також рівень нерівності. Корупція підриває довіру, послаблює демократію, перешкоджає економічному розвитку і ще більше посилює нерівність, бідність, соціальне розшарування.

Викриття корупції та притягнення корупціонерів до відповідальності можливе тільки в тому разі, якщо ми розуміємо, як працює корупція, і які системи її забезпечують. У зв'язку з цим цілком обґрунтованим є необхідність вивчення психології корупції з метою використання отриманих результатів у практичній діяльності з протидії корупції.

Стан опрацювання. Причини і умови корупційної злочинності з боку кримінологічних і соціально-психологічних досліджень вивчалися І.В. Гурьєвою, Н.О. Гусак, О.В. Литвин, О.М. Лозинським, О.Я. Прохоренко, В.О. Саламатовим, О.В. Шевченко, І.О. Шинкаренко.

Але, незважаючи на те, що українські та іноземні вчені намагаються досліджувати соціаль-

но-психологічні фактори корупції, її високий рівень в Україні зумовлює потребу в подальшій науковій розробці цієї проблематики.

Тому **метою** даної статті є дослідження соціально-психологічних чинників корупційної поведінки та корупції в цілому.

Виклад основного матеріалу. Корупція – соціальне явище, притаманне урядам, окремим особам, організаціям і країнам, як розвиненим, так і тим, що розвиваються. Незважаючи на постійні зусилля багатьох держав і міжнародних організацій щодо її приборкання, корупція як етико-правова проблема все ще існує.

Із соціологічного погляду корупція є вираженням девіантної поведінки, ігнорування загальноприйнятих норм, неприйняття того, що вимагається від індивідумів, відхилення від формальних зобов'язань і правил. Така поведінка спрямована на отримання певного привілею як для самої особи, яка вчиняє корупційні діяння, так і для членів її сім'ї, родичів або друзів на шкоду суспільству. Найчастіше причиною корупції є фінансова вигода, хоча це може бути й інша матеріальна або нематеріальна вигода, така як політичний капітал або інші привілеї чи послуги.

Корупція як негативне соціальне явище описується як відносина, де беруть участь щонайменше дві сторони, що створює елементи взаємної відповідальності та вигоди. Однак корупційна практика може набувати різних форм між тим, хто має право ухвалювати рішення або контролювати, та бенефіціаром корупції. Виникнення конкретних форм корупції тісно пов'язане із середовищем, що створює сприятливий ґрунт та умови для корупції. Корупція має місце, зокрема, у процесах ухвалення рішень, надання послуг, виділення фінансових коштів, державних закупівель, конкурсних торгів, під час надання державних контрактів, передачі державного майна, надання субсидій тощо.

В літературі виокремлюють політичну, адміністративну, приватну та міжнародну корупцію, називаючи кілька форм корупційної поведінки (зловживання владою або службовим становищем, надання або одержання неправомірної вигоди, підкуп, зловживання впливом, конфлікт інтересів тощо). Соціологи підходять до проблеми з двох різних методологічних точок зору (моралістичної та функціональної). Різні дослідження пропонують свої теорії, що намагаються пояснити корупцію. Історико-культурні перспективи концентруються на політичному стилі та урбанізації. Економісти вбачають причини корупції в дисбалансі між попитом і пропозицією, оцінюючи рівень ризику та можливу вигоду. Підходи, засновані на організаційних настановах та особистих цінностях, надають інші можливості для розгляду корупційної поведінки.

Наприклад, на адміністративну корупцію впливають наявні можливості у державних службовців

та особисті схильності отримувати з них вигоду. Обов'язки державного службовця вимагають дотримання низки етичних принципів і цінностей (безкорисливість, відкритість, прозорість, неупередженість, служіння суспільним інтересам, відповідальність та підзвітність) у їхній повсякденній діяльності. Тим часом принципи споживацького суспільства, частиною якого є і державні службовці, спонукають до використання зовсім інших принципів (переслідування власної вигоди, використання можливостей у власних цілях тощо). Такий протилежний тиск (орієнтація на ринок і суспільний інтерес) породжує внутрішні конфлікти, які мають досить високу ціну [1].

Корупційну поведінку розглядають як комплекс перекручених соціальних відносин. Можна дійти висновку, що корупція виникає, коли правові норми, системи регулювання і контролю та неформальні соціальні правила уможливають корупційну поведінку або нехтують нею. Ситуації, коли корупціонери уникають покарання, а корупційна поведінка процвітає майже в усіх сферах життєдіяльності суспільства, сприяють її подальшому розширенню. У випадках, коли йде мова про отримання привілею без законного права, особи починають втрачати свої чесноти, відбувається порушення соціальної справедливості, дестабілізація суспільних відносин і, зокрема, занепад моральних цінностей у суспільстві.

Корупція трактується як моральна проблема, пов'язана з моральністю людини. Ще Аристотель і Макіавеллі говорили про неї, як про сигнал морального розкладання в суспільстві. Це складне явище з різноманітними проявами і факторами, що впливають на нього. Моральність це складне психологічне явище, що являє собою форму суспільної свідомості, звичаїв, звичок і норм, прийнятих усередині певного співтовариства, тоді як з погляду моральної психології вона означає ідеальну поведінку людини, спрямовану на поліпшення суспільства. Таким чином, корупція - це наслідок аморальності окремих індивідів і суспільства в цілому. Але виникає питання чи є корупція результатом рішення бути корумпованими чи це пов'язано з тим, що люди мають усталені схильності до корупційної поведінки?

Серед психологічних чинників корупційної поведінки дослідники виокремлюють такі, як розподіл обов'язків, провинна, страх покарання, розчарування і бажання домогтися успіху, а також настанови та цінності. Моральна поведінка на вищому рівні має альтруїстичний характер і вмотивована прагненням до власної вигоди та блага інших. Порушення моральної поведінки засновані на порушенні міркувань, до яких належать аморальні дії. З погляду психології, корупція не є явищем, що відбувається між двома (або більше) індивідами чи всередині групи, а може відбуватись лише за спільної дії чинників, які в

певній кількості та силі створюють критичну налаштованість.

Є численні емпіричні підтвердження наслідків корупції для держав, організацій та окремих осіб, і вони варіюються від економічних, політичних і соціальних до психологічних. Щойно «моральна шкала цінностей» у суспільстві спотворюється, так само «спотворюється» і почуття справедливості, жертви стають маргіналізованими, незахищеними та регулярно зазнають вторинної віктимізації з боку тих, хто зобов'язаний надавати допомогу, давати підтримку та захист, що, як наслідок, робить справедливість недосяжним ідеалом або беззаконням для більшості потерпілих [2].

Клімат корупції формується і самими громадянами, а саме їхнім зневажливим ставленням до проявів корупції. Нинішнє суспільство, як правило, зосереджене на особистій свободі, при цьому матеріальні цінності перебувають у центрі уваги та затьмарюють аспекти етики та чесності. Переважає соціальна терпимість до корупційної поведінки, небажання повідомляти про наявні корупційні прояви та свідчити проти підозрюваних осіб.

Прагнення до корумпованої поведінки з метою полегшення досягнення цілей без необхідності дотримання правил завжди було і залишається природною складовою людської природи. Корупція, як негативне соціальне явище, визначається співвідношенням вигоди і пов'язаного з нею ризику. Якщо в демократичній і правовій державі правоохоронні органи карають за корупцію, незважаючи на те, що прибуток від корупції є заманливим способом поліпшити своє економічне становище, ризик виявлення корупційних діянь і подальшого кримінального переслідування корумпованих осіб перевищує очікуваний прибуток. Рівень корупції в таких країнах нижчий порівняно з недемократичними.

Фактори, що впливають на рівень корупції, включають невідповідність між потребами людей і наявними можливостями задоволення потреб, але звісно, вони не обмежуються лише цим. Ризик протиправної поведінки зберігається, доки незадоволені бажання окремих осіб або груп переважають наявні ціннісні, етичні та правові норми. У такому випадку корупційні діяння виражають диспропорцію між ідеальною вимогою рівності людей та їхньою реальною соціальною або економічною нерівністю.

У виникненні корупційної поведінки не можна виключати також роль конфліктів різних сфер діяльності, в якій вона здійснюється: особистій, сімейно-побутовій, професійній тощо. Внутрішні конфлікти посилюють психічну напругу і, як спробу її компенсувати, - спричиняють різні форми девіантної поведінки, в тому числі корупційної.

Психологи стверджують, що добра і чесна людина може змінити свою поведінку під впливом соціальних та сімейних обставин. Американський

психолог Девід Г. Майерс наголошує на тому, що «порядні» люди також стають корумпованими через надмірний соціальний тиск [3]. Люди завжди хочуть бути багатими і намагаються отримати гроші та інші цінності різними способами. У повсякденній практиці члени сім'ї починають тиснути на особу, яка працює у владних структурах, або має до них відношення з метою отримати гроші, цінності, привілеї будь-якими способами. Такі види щоденного тиску можуть порушити психічну рівновагу державних і недержавних службовців і це спровокує корупційну поведінку.

Клінічний психолог Д. Фаббро зазначає, що мораль та етика людини ґрунтуються на процесі соціалізації, а також на моделюванні та навчанні з боку батьків або опікунів – по суті, ми вчимося поведінки на колінах у наших батьків і вчителів [4]. Корупція – це антисоціальна діяльність, яка засвоюється через погане виховання. Ефективне виховання за допомогою підтексту спрямоване насамперед на створення найкращого сімейного клімату для сприятливої соціалізації особистості, а також її здорового розвитку та самореалізації. Особистість кожної людини – це творіння своєї сім'ї. Сім'я є тим каркасом, в межах якого людина може знайти коріння, спадкоємність і почуття приналежності. Батьки є першими провідниками соціалізації. Гідне виховання, здорова сімейна атмосфера завжди сприяє дисципліні, моралі та слухняності, що в свою чергу потім проявляється у гарних манерах, інтегрованій особистості та вільній від корупції свідомості [3].

Водночас, важливо зазначити, що психосоціальний підхід взаємопов'язаний з соціальними поведінковими феноменами і є продуктом суспільства. В основному, на людину впливають різні фактори і вони впливають на всю її особистість. Моральний і етичний розвиток людини може бути порушений важкими соціальними та економічними обставинами, в яких особисте виживання стає важливішим за все інше. Як наслідок, врешті-решт, вона може піти хибним шляхом.

Психолог Елвін Мурдік відзначає такі характеристики, пов'язані з корупцією: прагнення гострих відчуттів, соціальна відповідність, потреба в миттєвій винагороді, ризикована поведінка і сильна потреба у владі [4].

Дослідники когнітивної психології говорять про вплив соціального статусу (влади) на корупційну поведінку а також таких характеристик як особиста вигода і самоконтроль, неприйняття втрат і прийняття ризику, раціоналізація, емоції (почуття провини) [5].

Вони стверджують, що особи, які перебувають при владі, більш схильні до корупції, з більшою ймовірністю будуть діяти корумповано, коли зажають одержати особисту вигоду, мають менший самоконтроль і вважають, що корупція завдає тільки непрямой шкоди. Корупція являє собою

потенційно ризиковану поведінку, особливо якщо висока ймовірність бути спійманим і покараним. Люди, ймовірно, будуть більш схильні до ризику, щоб компенсувати збитки, і уникають ризику, щоб зберегти прибуток. Невизначеність може підвищити ймовірність корупційних дій. Завдяки раціональним наративам корупція стає більш прийнятною. Люди раціоналізують або виправдовують майбутню або минулу поведінку, щоб зробити її прийнятною для себе та інших. Це стосується і корупційної поведінки. А такі емоції, як почуття провини, можуть знижувати ймовірність корупційних дій.

Влада ж має основоположне значення для вивчення корупції. У цьому контексті владу визначають як певних осіб, які володіють владою або повноваженнями щодо процесів ухвалення рішень, що створюють вигідні варіанти можливостей для неетичної поведінки. Згідно з цим розумінням, без влади немає корупції. У результаті влада стала одним з основних напрямків у розумінні індивідуальних рішень діяти корупційно. Вчені виявили докази негативного зв'язку між владою та корупцією. Це може бути пов'язано з тим, що володарі влади є більш схильні до ризику, шукають винагороди, менше відчують почуття провини та збентеження, співчуття до інших і діють більше з особистих інтересів [5]. Влада може призвести до надмірної самовпевненості, більшого прийняття ризику та орієнтації на винагороду [6].

Дослідники виділяють риси особистості, які можуть привести до корумпованої поведінки. За словами клінічного психолога Д. Фаббро, ці характеристики включають в себе: порушення емпатії – люди не намагаються поставити себе на місце іншого або зрозуміти, як їхні дії можуть вплинути на благополуччя когось іншого; егоцентризм – люди віддають перевагу своїм потребам над потребами інших; маніпуляція – люди обманним шляхом впливають на системи або сприйняття інших людей; право – люди вважають, що вони заслуговують на успіх або задоволення своїх потреб більше, ніж інші, і що вони заслуговують на особливе ставлення; схильність перекладати провини на інших – люди уникають брати на себе відповідальність за свої дії та жадібність [4].

У своїй дисертації про корупцію в державному секторі кримінолог Е. Гроблер зазначає, що люди від природи жадібні. Деякі люди можуть стримувати прагнення до самозбагачення та миттєвого задоволення, а інші не можуть. Ті, хто постійно відчуває потребу в накопиченні багатства, можуть використати для цього будь-яку нагоду. Коли справа доходить до корумпованих державних чиновників і є перспектива самозадоволення, вони, найімовірніше, схопляться за неї обома руками, якщо тільки за ними не будуть пильно стежити. Проте, вона також зазначає, що корупція часто спрямована на поповнення недостатнього доходу, особливо се-

ред низькооплачуваних державних службовців. Дихотомія - гроші в обмін на жадібність проти грошей в обмін на нужденність [4].

Дослідник психології шахрайства Брюс Шнайер, вважає що люди вчиняють акти корупції та шахрайства, тому що вони подобаються один одному. Оскільки люди люблять один одного, особливо тих, з ким можуть ототожнювати себе, вони не вважають свої дії в цих відносинах неетичними. Наприклад, співробітник владної структури віддає тендер своєму другові – співробітнику і його друг подобається один одному і на основі цієї дружби і лояльності не вважають свої дії корупційними. Це пояснює існування павутини корумпованих особистостей, пов'язаних разом. Вигоду ніколи не отримує одна людина – завжди є групи людей, які виграють від корупційних дій. Психолог Е. Мурдік стверджує, що певні культурні цінності, такі як «потреба ділитися і піклуватися», можуть призвести до примусу до корумпованої поведінки. «Схильність до корупції може полягати в потребі певних людей ділитися і дбати (або, щоб їх бачили такими), тією самою мірою, якою її можна простежити до жадібності, відчуття права та потреби бути успішними» [4].

Українські дослідники, вивчаючи психологічні аспекти корупції в державному управлінні, засвідчують, що прагнення державних службовців швидко розбагатіти, їхня низька самооцінка, психологічна залежність, загальноприйнятий імідж, почуття безкарності були основними психологічними аспектами, що штовхають людей до корупції в Україні. Також вони виявили, що почуття безкарності можна вважати основним чинником психологічного впливу, який стимулює корупційні дії саме державних службовців. Другим важливим психологічним чинником корупції в державному управлінні можна вважати самооцінку, пов'язану з баченням людьми своєї ролі в суспільстві. Третім важливим чинником були амбіції, викликані «легкими грошима» і статусом. А такі чинники як психологічні залежності і образ, прийнятий спільнотою, були визнані найменш важливими [7].

Психоаналітик В. Гурієвська вже декілька років досліджує психологічні проблеми корупції і стверджує, що, навіть якщо розумна і чесна людина з високими мотивами йде на держслужбу, то вона, незважаючи на свої особисті якості, однаково потрапляє в суворо регламентовану систему, що більшою мірою визначає її поведінку і в якій дуже важко виразитися. У такому разі, явище корупції в суспільстві можна визначити як симптом, який виконує свої функції і має значення. Корисливі спонукання – це лише один бік цього соціального симптому, інший бік набагато глибший і стосується несвідомих мотивів. За допомогою винагороди людина купує увагу і розв'язання особистого питання, а це в свою чергу піднімає самооцінку чиновника. При цьому він звинувачує себе за це,

адже хабарництво не заохочується в суспільстві. Він відчуває почуття провини, яке не дає змоги відчувати емоції радості та задоволення [8].

Схильність особистості до вчинення усвідомлених корупційних дій виникає у законслухняної людини як переживання нею своєї недосконалої через почуття соціальної несправедливості та нерівності, почуття неповноцінності чи ущербності, усвідомлення власної другорядності чи неpotрібності. Ці морально-психологічні чинники створюють потенційну налаштованість на вчинення усвідомлених протиправних дій, в тому числі і корупційних [9, с. 58].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що корупційна поведінка обумовлюється впливом на психіку соціуму – як мікро- так і макросередовища, умовами соціалізації особистості – засвоєнням соціальних норм у процесі навчання і виховання та індивідуально-психологічними властивостями.

Щоб краще зрозуміти соціальну психологію корупції, необхідні дослідження про вплив групової динаміки і взаємодії, соціальної ідентичності, довіри, культури та інших факторів на індивідуальну схильність до корупційних дій. У процесі виникнення і розвитку всієї злочинної поведінки, в тому числі і корупційної, беруть участь такі складні психічні процеси, як усвідомлення, внутрішня мотивація, соціалізація, судження і прийняття рішень. Розуміння психологічних наслідків корупції для окремих осіб може допомогти з'ясувати, чому системну корупцію важко зломити. Також необхідно досліджувати політичні еліти, щоб краще зрозуміти, як вони сприймають витрати та вигоди корупційних дій, як і чому раціоналізують таку поведінку і як вони обробляють інформацію для ухвалення рішень про корупційні дії.

Одним із завдань, що стоять перед науковцями, має бути визначення причин та умов, які, тією чи іншою мірою, сприяють формуванню в суспільстві, лояльного ставлення до корупції. Це, своєю чергою, дасть змогу створити передумови для формування стійкої громадської думки з негативним ставленням до корупції (корупційної стійкості), а також сформувати ефективні механізми сталого зв'язку між органами державної влади та суспільством. Ці механізми мають бути орієнтовані на своєчасне виявлення та усунення корупційних проявів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jolanta Paliduskaitė. Problems of Corruption and Responsibility in Public Administration. Public Policy and Administration. Vol. 1 No. 13 (2005). URL: <https://ojs.mruni.eu/ojs/public-policy-and-administration/article/view/2399>.
2. Elvira Čekić, Azra Adžajlić-Dedović, Samira Hunčak. Crime against the state of Bosnia

- and Herzegovina and its victims presented through psychological factors of corrupt behavior. Knowledge – International Journal. Issue No: 6. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1023655>.
3. Niranjan Prasad Upadhyay. Corruption: a psychosocial issue. URL: https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/opsa/pdf/OPSA_08_11.pdf.
 4. Kavisha Pillay. The psychology of corruption. URL: <https://www.corruptionwatch.org.za/the-psychology-of-corruption/>.
 5. Dupuy, K.; Neset, S. Bergen. The cognitive psychology of corruption. U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute (U4 Issue 2018:2). URL: <https://www.u4.no/publications/the-cognitive-psychology-of-corruption#the-existing-evidence-base-on-the-cognitive-psychology-of-corruption>.
 6. Andy J. Yap. How Power and Powerlessness Corrupt: Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy under the Executive Committee of the Graduate School of Arts and Sciences. Columbia University. 2013. URL: file:///C:/Users/balam/Downloads/Yap_columbia_0054D_11361.pdf.
 7. Olena V. Dragan, Ganna S. Yermakova, Andrii M. Chvaliuk, Oleg G. Kurchin, Oleg V. Karagodin. Psychological Aspects of Corruption in Public Administration: Case-Study of Ukraine. DOI: <https://doi.org/10.36941/ajis-2020-0130>.
 8. Діагноз: корупція. Думка психоаналітика. URL: <https://focus.ua/ukraine/133236>.
 9. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування [Текст]: навч. посіб. О.І. Кудерміна, Л.І. Казміренко, В.Г. Андросюк, А.Б. Фодчук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.